

GTAMP 02.91.09

ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ИСЛАМ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ РУХАНИЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

А.Ч. ЕШНИЯЗОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Сол кездегі қоғамдық қатынастардың және араб әміршілерінің қолдауы мен қамқорлығынан араб-мұсылман елдерінде философия мен ғылымының өріс алды. Әл-Фарабидің элеуметтік философиясында және этикасында «бақыт» мәселесіне лайықты көңіл бөлінеді. Бақыт- адамның өмірдегі негізгі мұраты, абсолюттік игілік. Бақыт кенеттен тап болмайды, оны ешкім сыйламайды. Бақытқа ұмтылған адам өне бойы еңбектенеді, ізденеді, жан-жақты жетіледі деп көрсетсе, ал Ибн Сина зердедегі ойлардың бөліктері болғандықтан, олардың бөлінбейтін және денесіз нәрсеге тиесілі болу керектігін айтады. Осылайша, ол жан денесіз субстанция және дененің пішіні немесе қабілеті ретінде анықталмауы тиіс деген қорытындыға келді.

Кілт сөз: философия, психология, сана, зерде, бақыт.

Аннотация. Благодаря поддержке и заботе арабских правителей и общественных отношений в то время в арабо-мусульманских странах развивались философия и наука. В социальной философии и этикете Аль-Фараби уделяется должное внимание проблеме «счастье». Счастье-основной идеал человека в жизни, абсолютное достояние. Счастье внезапно не сталкивается, его никто не может подарить. Если человек, стремящийся к счастью, говорит о том, что он трудится, ищет, разносторонне совершенствуется, а Ибн Сина-это части мыслей, что они должны принадлежать к неотделимому и безобразному вещи. Таким образом, он пришел к выводу, что не должен быть определен как форма или способность тела и субстанции без тела.

Ключевые слова: философия, психология, интеллект, сознания.

Annotation. Thanks to the support and care of Arab rulers and public relations, philosophy and science were developing in Arab-Muslim countries at that time. In al-Farabi's social philosophy and etiquette, due attention is paid to the problem of "happiness". Happiness is the main ideal of a person in life, an absolute asset. Happiness suddenly does not collide, no one can give it. If a person who is striving for happiness says that he is working, searching, improving in many ways, and Ibn Sina are parts of thoughts, that they must belong to an inseparable and ugly thing. Thus, he concluded that it should not be defined as the form or ability of a body and substance without a body.

Key words: philosophy, psychology, intellect, consciousness

Араб елдерінде философия мен ғылымның өріс алуына сол кездегі қоғамдық қатынастардың және араб әміршілерінің қолдауы, қамқорлығы көп ықпал етті. Әл-Мансур, Харун әр-Рашид, әл-Мамун, Сайф ад-Даул сияқты халифтер сарайға философтарды, ғалымдарды, ақындарды, аудармашыларды жинап, оларға ғылым-біліммен айналысуға жағдай жасаған. Олар үшін Бағдатта "Даналық үйі", кітапханалар іске қосылған. Деректерге қарағанда Бағдат кітапханасында XII ғасырда жүз мыңдай кітап, қолжазба болған. Мақаланың негізгі зерттеу мәселесі "*зерденің*" қарастырылуы сана философиясының өзіндік даму ерекшелігі

болды. Бұл христиандық мектептерде емес, Бағдаттың мұсылмандық мектептерінде қалыптасты.

Орта ғасырда Батыс философиясында *зердені (разум)* елемеу, рөлін кеміту орын алды. Фома Аквинский, мысалы, ақылды сенімнен төмен қояды. Әл-Фараби ілімінде ақыл философияның, ғылыми танымның негізгі құралы деп есептеледі. Ғылымда адасулар, қателіктер болып тұрады. Бірақ адамды дұрыс жолға салатын, қателіктерді түзететін ақыл-зерде болып табылады. Әл-Фарабидің «О разуме и науке» деген трактаты бар.

Әл-Фараби адамдарды ынтымақта, татулықта, молшылықта өмір сүруіне жағдай туғызатын *«қайырымды қала»*, идеалдық мемлекет туралы ойланып толғанады. Бұл жөнінде ол «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы», «Мемлекет қайраткерінің нақыл сөздері» деген еңбектер жазып қалдырған.

Әл-Фарабидің әлеуметтік философиясында және этикасында *«бақыт»* мәселесіне лайықты көңіл бөлінген. Бақыт- адамның өмірдегі негізгі мұраты, абсолюттік игілік. Бақыт кенеттен тап болмайды, оны ешкім сыйламайды. Бақытқа ұмтылған адам өне бойы еңбектенеді, ізденеді, жан-жақты жетіледі. Бақытты адам, әл-Фараби түсінігінде, жан-жақты жетілген, толық адам (инсан камил). Әл-Фараби өзі сондай тұлға, ғалым, философ, саясаткер, сазгер, ақын. Бақытқа жету үшін адамдар бақытты өмірдің кепілі болып табылатын қоғамды құруы керек. Адам қоғамда ғана бақытқа жете алады.

Мұсылмандық орта ғасыр философиясының көрнекті өкілі, жан-жақты ғұлама, дәрігер әрі философ Әбу Әли Хусейн ибн Абдаллах ибн Сина (980-1037) болды. Еуропада ол латынша Авиценна деген атпен белгілі. Ибн-Синаның пікіріне сүйенсек, заттың бір бөлігі дамып, адамның жанын қабылдауға дайын болған кезде, белсенді зерде, яғни форма беруші, оған жанды енгізеді. Ибн Сина мұны түсіндіру үшін ерекше дәлелді қолданады.

"Әлдекім өзінің бір сәтте пайда болғанын және көзінің сыртқы нысандарды көре алмайтындай байлаулы болуын елестетіп көрсін делік. Сонымен қатар ол адамның ауада немесе вакуумде ауаның ешбір қысмын сезбей, құлап бара жатқанын елестетіңіз. Оның қолдары мен аяқтары бірінен-бірі ажырап, ештеңе ұстай алмайтын жағдайда мүмкіндік берейік. Ол өзінің тірі екенін ешбір қобалжусыз растайды. Бірақ ол аяқ-қол немесе жүрек, ми және басқа да сыртқы және ішкі дене мүшелерін бар деп айта алмайды. Ешбір ұзындық, ен және тереңдік мөлшерлерін қолданбастан, өзінің тірі екенін растайды. Осы жағдайда қолының немесе аяғының бар екенін елестеткенде, оларды өзінің дене мүшесі ретінде не өзінің тірі екенінің шарты ретінде елестете алмайды" [1, 285 б].

Ибн Сина зердедегі ойлардың бөліктері болғандықтан, олардың бөлінбейтін және денесіз нәрсеге тиесілі болу керектігін айтады. Осылайша, ол жан денесіз субстанция және дененің пішіні немесе қабілеті ретінде анықталмауы тиіс деген қорытындыға келді.

Ибн Сина *адам зердесінің* болуы мүмкін *төрт жағдайын* бөліп көрсетеді. Адам нәресте болып дүниеге келгенде, оның зердесінде ой болмайды. Тек жанда ғана ойлау қабілеті болады. *Екінші сатыда* - зерде алғашқы зерделік құрал-жабдықтармен толықтырылады. Ол қарама-қайшылық қағидаларын ұға бастап, бүтіннің бөлікке қарағанда үлкенірек болуы сияқты басты ұстанымдарды игереді. Ибн Сина бұны қалам мен сияны қолдануды үйретіп, хат жазуды жаңа меңгерген балаға теңейді. *Үшінші сатыда* - адамда түсініктер мен сенім-нанымдардың жиынтығы қалыптасқанымен, олар туралы ой болмайды. Бұл ықыласы барда кез келген жазуды жаза алатын шебер жазушы тәрізді. Осы кезеңнің үшеуі де әрқайсысы - алдыңғысына қарағанда, ақиқатқа бір қадам жақындай түсетін мүмкіндік сатылары. Үшінші сатыны ибн Сина "мінсіз мүмкіндік" деп атады. *Төртінші сатыда* - ойлаушы белгілі бір дүниені (бір мезетте бір ғана ойды) ойлайтын, яғни сөйлем жазып жатқан жазушы сияқты.

Ибн Синаның пікірінше, әлеуеттіліктен ақиқатқа өтідің әрбір сатысында, адам зердесіне адамнан жоғары белсенді зерденің тура себептік әсері бар. Тәжірибе бірінші ұстанымдардың немесе зерденің көмегімен пайда болған жаһандық ғылыми қорытындылардың қайнар көзі бола алмайды. Тәжірибе тек индуктивті жалпылауды қамтамасыз етеді. Мысалы, "барлық жануарлар шайнау үшін төменгі жақты қозғалтады" және осындай жалпылама тұжырымдар әрдайым жоққа шығарылуы мүмкін. Осы себепті, алғашқы тұжырым және бүкіл әлемдік заңдар сырттағы табиғи әлемнен алынады.

Себеп-салдар қалай әрекет ететінін түсіну оңай емес. Бұл еріксіз телепатияға ұқсауы мүмкін. Ибн Сина түсіне алмайтын метафораны қолданып, белсенді зердені барлық ойларды әртүрлі толқындарда үзіліссіз трансляция жасап жатқан радиостансыға теңеуге болатынын айтады. Адам ойларының мүмкіндіктен әрекетке барар қозғалысы - дұрыс радиотолқынға баптаудың нәтижесі. Ибн Сина адамның баптауды жүргізу жолын түсіндіру үшін ішкі сезімнің мұқият құрастырылған теориясын ұсынады.

Ибн Сина бес түрлі сыртқы сезіммен қатар бес түрлі ішкі сезім бар деп есептеді. Оларды былай жіктеп көрсетті:

- жалпы сезім, бес сыртқы сезімнің әсерін жинақтайды;
- есте сақтаушы қиял, жинақталған бейнелерді сақтайды;
- жасанды қиял, осы бейнелерді орналастырады;
- бағалаушы күш, сезім негізінде ой таразылайды (мысалы, рақат немесе қауіпті бағалау туралы);
- қайта жинау күші, бағалаушы күштің интуициясын сақтайды.

Ми сыртқы және ішкі сезімдерді жеткізуші әрі сақтау орны болғанымен, зердені ойлардың қоймасы ретінде қарастырмау керек. Ойлар туралы ойламасам да, олар менің сыртымда, белсенді зердеде болады, яғни менің ойларды есте сақтауым, оларды еске түсіру

қабілетім оларды баптау, ықылас болса, белсенді зердеге үзіліссіз айналдыру қабілеті саналады.

Зерделі ойларға қол жеткізу немесе сақтап қалу қабілетін шыңдау кезінде сезімдер белсенді болмайды. Бұл - эмбрионға жан бітіруге ұқсас үдеріс. Жасанды елестің маңызы үлкен. Оның адам жанын зерделі ойға даярлау кезін ибн Сина "ойлау қабілеті" деп атаған. Бұл қабілет есте сақталған бейнелермен жұмыс істейді. Оларды біріктіру және бөлу арқылы жаңа конфигурация қалыптасады. Осылардың бәрі белгілі бір ойға сай ретпен жүйеленген кезеңде, адам зердесі белсенді зердемен қатынасқа түсіп, сол ойлардың барлығын қамтиды.

Ибн Сина зерде мен елестің арасындағы өзара ойынды силлогистикалық ойлау арқылы суреттейді. Адам зердесі барлық "А"-лардың "В" екенін білгісі келеді. Оның ой күші бейнелер арасында ізденіске түсіп, "С" бейнесін шығарады. Бұл қажетті нәтижені дәлелдеу үшін тағайындалған орта - деңгей болып саналады. Осы бейнені көруге ұмтылған адамның зердесі белсенді зердемен қатынасқа еніп, "С" ойына жетеді. Осы ойға белсенді зерде арқылы жетуі инсайт болып саналады. Ибн Синаның түсіндіруі бойынша, қолайлы жағдайларда, яғни мұқият ойлау үдерісінсіз, зерде инсайт болуы мүмкін, ол үшін зерде мәселелерінің шешіміне назар салуымыз керек.

Ибн Сина біреудің зерделі ойлау күйін - "қол жеткен таным" деп атайды. Терминнің осылай аталуы өте орынды, себебі әрбір зерделі ой, тіпті күнделікті ой - ойшылдың әркеті емес, белсенді зерденің сыйы. Қайтсе де, ол барлық ғылыми шындықты өзіне жинаған және ықыласы болғанда, санаға ояту мүмкіндігіне ие зердеге өте ұқсас терминді қолданады. Бұл "мінсіз зерде" деп аталуы мүмкін. Осы деңгейге жеткен адам үшін сезімнің қажеті жоқ. Сезімдер кедергі болуы мүмкін. Олар - адамды белгілі бір нүктеге жеткізіп, енді ауыздығын босатуға болатын жылқы сияқты.

Өмірде мұндай мінсіз кезеңнің болуы мүмкінбе? Мүмкін болмаса о дүниеде өмір барма? Ибн Синаның бірінші сұраққа жауабы нақты емес, бірақ екінші мәселеге айтары баршылық. Дененің шіруі жанның шіруіне алып келмейді. Тек зерде ғана емес, жан да жалпы алғанда ажалсыз болады. Жан өзінің кейбір қабілеттерін қолдануды денеден ажыраған сәтте тоқтатқанымен, жекелік қасиетті сақтап, басқа денеге көшіп кетпейді.

Өлмейтін мәңгілік жандар өлімнен кейін әртүрлі ізгіліктің сатыларына кенеледі. Осы дүниеде мүмкін деген мінсіз танымға қол жеткізгендердің жаны аспан жаратылыстарының әлеміне енеді және көзсіз бағытқа бөленеді. Бұған қол жеткізбесе де, ғылым мен метафизикада маңызды жетістіктерге жеткен адам жеткілікті болса да, баянсыз бақытқа кез болады. Философиялық сыннан өткенімен, мүмкіндіктерін тиімді пайдаланбаған адамдар ауыр жазаға ұшырайды. Олар шектен тыс рахатқа бөленген философтардан да (Ибн Синаның өзі сияқты) артық қиындықтардан зардап шегеді. Қанағаттандырылмаған дене күштарлығы жан тірі

қалғанда ғана басылады және ынтығу сейіледі. Ал, қанағаттандырылмаған философиялық күштарлықтың ауыртпалығы ешқашан өшпейді. Себебі, зерде құмарлығы жанның болмысы болып саналады.

Зерделі адамдардың о дүниедегі өмірінде де көп нәрсе бар. Бірақ ибн Сина айтқандай, көптеген адамдар таным қалауы немесе таным қанағаты туралы ешбір түсінігі жоқ "қарапайым жандар". Өлімнен кейін олар қанағаттандырылған зерденің рақатын да, қанағаттандырылмаған зерденің ауыртпалығын да сезбейді. Олар мәңгі тыныштықта өмір сүреді.

Әл-Фараби сияқты ибн Сина да өзінің психологиялық жүйесінде пайғамбарлыққа маңызды орын береді. Ең жоғары деңгейінде пайғамбарлық - зеректіктің ең жоғарғы сатысы. Мұнда адам өзінің белсенді зердесімен ешбір қиындықсыз қатынастарда болып, соңына дейін ойластырмай-ақ, белгілі бір шешімдерге келе алады. Төменгі деңгейде пайғамбардың жасанды елесі пайғамбарлық білімін ауыспалы мағынада қайта жүйелеуге көмектеседі. Бұл оған оқымаған адамдармен оңай қарым-қатынасқа түсуге көмектеседі. Ғажайып нәрселерді жасау ибн Сина үшін пайғамбарлықтың субкатегориясы: пайғамбарда ерекше қабілет бар; бұл қабілет шынайы ықыластың нәтижесінде ауру адамдарды емдеу, жаңбыр шақыру сияқты материялы әсер қалдыра алады.

Ибн Синаның сана философиясынан қандай қорытынды жасауымыз керек? Жүйе ретінде қарастырсақ, бұл нанғысыз дүние сияқты. Көне астрономиямен байланысын былай қойғанда, оның жүйесінде бірнеше ішкі қайшылықтар бар. Ішкі сезімдер хайуандық сезімдерге ұқсас келгенде, жан қалайша мәңгі бола алады? Егер армандар мидан туындаса, денеден айырылған жан қалай армандайды? Осындай мысалдар аз емес.

Қалай десек те, ибн Синаның философиялық психологиясы философия тарихында айрықша орын алды. Себебі ол негізін қалаған түсініктер мен жүйелер кейінгі ойшыл философтардың жүйелеріне негіз болды. Ойшылдардың көбі оның ішкі сезімдер анатомиясын қолдады. Оның белсенді зерде табиғатымен келіспегендер дәлелдеуді қажет ететін мәселелерді көтерді.

Ибн Синаның ең басты философиялық еңбегі 18 томдық "Айықтыру кітабында" тән жарасымен бірге жан жарасын емдеу жөнінде және адамның рухани күйі жайындағы сөздерімен мақаланы аяқтауды жөн көрдім.

Ибн Синаның тереңдігін паш ететін бір сөзін келтірейік: өзінің пациентіне: "Біз үшеуміз, сен, мен және ауру. Егер сен менің жағымда болсаң, онда біз ауруды жеңеміз. Егер сен ауру жағында болсаң, онда мен саған көмек көрсете алмаймын", - дейді екен [2, 138 б].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Энтони Кенни. Орта ғасыр философиясы. -Астана, 2018 ж.-285 б.
2. Т.Х.Рысқалиев. Философия тарихы. -Алматы, 2015 жыл. -138 б.
3. Реми Хесс. Философияның таңдаулы 25 кітабы. -Астана,2018 жыл.-300 б.
4. Ислам философиясы. -Алматы, 2005ж. 4том. – 215 б.
5. Әл-Фараби мен Ибн-Сина философиясы. Әлемдік философиялық мұра. -Алматы, 2005ж. 4том. -312 б.